

SAİD HALİM PAŞA (1864 – 1921)

M. Haneî BOSTAN*

Hayatı

Mehmed Said Halim Paşa, 19 Şubat 1864'te Kahire'de doğdu. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Babası Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) üyesi Prens Halim Paşa; annesi, Şevk-i Cedid Hanım'dır (*Yıldız Evrakı*, Kısım nr. 31, Evrak nr. 2392, Zarf nr. 65, Karton nr. 84, V-b/1). Dedeleri Konya'dan Kavala'ya yerleştirilmiş olan bir Türk ailesidir.

Prens Mehmed Said Halim Paşa, Prens Halim Paşa'nın en büyük oğlu olup Prens Mehmed Abbas Halim Paşa, Prens Mehmed Ali Halim Bey ve Prens İbrahim Halim Bey olmak üzere üç erkek kardeşi ile Prenses Kerime, Prenses Nazlı, Prenses Rukiye, Prenses Emine ve Prenses Zehra olmak üzere beş kız kardeşi bulunmaktadır.

Ailesi ile birlikte 1870'de İstanbul'a yerleşen Said Halim, ilköğrenimini, Osmanlı Devleti'nin en büyük kültür merkezi olan İstanbul'da özel hocalardan aldı. Küçük yaşta Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile yüksek tahsilini tamamlamak üzere İsviçre'ye gitti. İsviçre'de beş yıl kalarak siyasi ilimler alanında üniversite öğrenimini tamamladı. İstanbul'a döner dönmez II. Abdülhamid tarafından kendisine sivil paşalık rütbesi verilerek 21 Mayıs 1888'de ilk görevi olan Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atandı. Şûrâ-yı Devlet'in maliye dairesinde çalıştı. Görevindeki başansından dolayı kısa zamanda Rumeli Beylerbeyliği payesine yükseltildi. (22 Eylül 1900). Bu paye ile sarayın ve Padişah'ın gözde adamı oldu. Kendisini çekemeyenler, kendi adıyla anılan yalısında zararlı evrak ve silah bulunduğu gerekçesi ile saraya jurnal ettiler. O, bu olaydan sonra Şûrâ-yı Devlet'teki görevine fazla alaka göstermedi. Kendi hanedanından Prenses Emine ile evlenerek Yeniköy'deki yalısına çekildi. Bir taraftan kitap okumakla, içtimai ve tarihi incelemelerle, diğer taraftan da İslam ve Osmanlı eski eserlerini toplamakla meşgul oldu. Paşa'nın bu evlilikten Prens Muhammed Halim Said ve Prens Ömer Halim Said adlarında iki oğlu oldu. (Bostan, 1992:17-22, 92, 110). Prens Ömer Halim Said Bey 1912'de Şehzade Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin en büyük kızı Behiye Sultan ile evlenmişse de bu evlilik ancak bir yıl sürdü (Oransay, 1969:150).

* Yrd. Doç. Dr., M.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi.

Said Halim Paşa 1903'te, Jön Türklerle ilişkisi olduğu ileri sürülerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. İngiliz ve Fransız elçilerinin kendi himayelerinde ülkeyi terk etme tekliflerini reddetti. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte Mısır'a gitti; bir müddet sonra da Avrupa'ya giderek Jön Türklerle doğrudan ilişki kurdu. Bunlara maddi ve fikri yardımda bulundu. 1906'da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin müfettişliğine getirildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra diğer İttihatçılarla birlikte İstanbul'a döndü. Şûrâ-yı Devlet'deki görevi yurt dışına çıkarılmış olmasına rağmen devam etti. 3 Eylül 1908'de Şûrâ-yı Devletçe yapılan tensikatta kadro azlığı sebeb gösterilerek görevine son verildi. Aynı yıl yapılan belediye seçimlerinde İttihat ve Terakki listesinden Yeniköy Belediye Başkanı seçildi. Bilâhare İstanbul Belediye Genel Meclisi ikinci başkanlığına getirildi. (Bostan, 1992:17-26)

Said Halim'in, II. Meşrutiyet'in ilanından "*birkaç yıl önce*" (muhtemelen 1903'ten önce) kendi yalısında, Filozof Rıza Tevfik'ten ders aldığı ve ders konulannın da Türk Edebiyatı ve özellikle "*filozofik ve içtimai meseleler*" hakkındaki tartışmalara münhasır olduğu belirtilmektedir. (Rıza Tevfik, 1993:44-386)

14 Aralık 1908'de Sultan II. Abdülhamid tarafından Âyân Meclisi üyeliğine tayin edildi. Aynı günlerde *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye*'nin (Dârüşşafaka) idare meclisi üyeliğine seçildi. Âyân üyeliğinden padişahın müsadresi ile izinli olarak ayrılarak, bir yılı aşkın süre Paris'te "*İslâmcılık*" tezi üzerine incelemelerde bulundu. (Kutay, 1980:106-107).

1909'da Selanik'te gizli olarak yapılan İttihat ve Terakki Kongresi'ne âyân üyesi olarak katıldı. 1912'de ilk Meclis'in feshedilmesinden hemen sonra kurulan Said Paşa kabinesine Şûrâ-yı Devlet reisi olarak girdi. Trablusgarp Harbi dolayısıyla İtalyan hükûmeti ile sulh müzakerelerinde bulunmak üzere hükûmet tarafından Lozan'a gönderildi. (3 Temmuz 1912). 17 Temmuz'da Said Paşa hükûmeti görevden çekildi. Yeni hükûmeti kuran Gazi Ahmed Muhtar Paşa görevini yenilemeyince görüşmeleri yarıda keserek yurda dönmek zorunda kaldı.

Prens Mehmed Said Halim Paşa, 1912'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel sekreterliğine seçildi. Babilî Baskını'ndan sonra kurulan Mahmud Şevket Paşa kabinesine Şûrâ-yı Devlet reisi olarak girdi. (25 Ocak 1913); iki gün sonra da Hariciye Nazırlığı'na atandı.

Said Halim Paşa 31 Ocak 1913'te kurulan *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*'nin kurucularındandır. *İhtiyat-ı Milli* adlı bir hayat sigortası şirketinin idare heyeti başkanlığını yaptı. 1913'te Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin başkanlığına seçildi. Yerli malının üretimi ve tüketimi amacıyla kurulan *İstihlak-ı Milli Cemiyeti*'nin üyesi idi.

Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te öldürülmesi üzerine, Said Halim Paşa'ya vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına, bir gün sonra da sadrazamlık makamına getirildi. Said Halim, Hariciye Nazırlığını da üzerine alarak hükûmetini kurdu. (17 Haziran 1913).

Paşa, sadrazamlığı döneminde, özellikle Edirne'nin geri alınmasında ve Adalar meselesinde büyük hassasiyet göstermiştir. Edirne'nin geri alınması ile ilgili çalışmalarından dolayı padişah tarafından kendisine *murassa'imî yaz nişanı* verildi. Onun sadareti dö-

nemindeki en önemli olaylardan biri, Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'ne girişidir. Harbe isteyerek değil, şartların zorlamasıyla girmiştir. Hükümet, harbe girilmeden önce bütün kapitülasyonları kaldırarak, milli iktisat politikasını yürürlüğe koydu.

Said Halim 24 Ekim 1915'te Hariciye Nazırlığından istifa etti. Yerine Halil Bey (Men-teşe) getirildi. Paşa, İttihat ve Terakki'nin 1913 ve 1916'da yapılan kongrelerinde bu teşkilatın genel başkanlığına seçildi. Ancak aynı teşkilatın başkan vekili ve kendi kabinesinin Dahiliye Nazırı olan Talat Bey'le aralarının gittikçe açılması sonucunda, Said Halim rahatsızlığını ileri sürerek sadrazamlık görevinden ayrıldı. (4 Şubat 1917). Sadaret dönemi 3 yıl, 7 ay, 21 gün sürdü.

Said Halim Paşa, sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra ayan üyeliği görevine devam etti. İttihat ve Terakki Partisi'nin 1917 yılı kongresinde merkez-i umumi üyeliğine seçilerek bu parti ile olan bağlarını koparmadı. Yalısına çekilerek Osmanlı toplumunun meselelerine çare bulmak için eserler yazmaya devam etti.

Mondros Mütarekesi'nden sonra, Enver, Talat, Cemal Paşa ve ileri gelen bazı İttihat ve Terakki Partisi mensupları yurt dışına çıktı. Sultan Vahdettin, Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa'nın da yurt dışına çıkmalarını önerdi; bu öneriyi reddettiler. İleri gelen itttihatçıların yurt dışına çıkması üzerine İttihat ve Terakkinin dağılmak üzere olduğunu gören Said Halim Paşa, *Muhafazakaran Fırkası*'nı kurmaya hazırladıysa da bu teşebbüsü başanlı olamadı. Paşa, 4 Kasım 1918'de, savaş ve "Ermeni Kırımı" sorumlusu olarak *Divân-ı Âlî*'ye (Yüce Divan) verildi. 10 Mart 1919'da tevkiif edildi ve *Divân-ı Harb-i Örfî*'de yargılandı. 28 Mayıs 1919'da İngilizler tarafından önce Mondros'a, bilâhare oradan da Malta'ya sürüldü. Malta'da Polverista esir kampında tutuklu bulunan Said Halim Paşa ve 144 arkadaşı savaş sorumlusu ve "Ermeni kırımı" ile ilgili olarak mütetefik mahkemelerinde yargılanmak istenmişse de, böyle bir suçu işlediklerine dair bir delil bulunamadığından 29 Nisan 1921'de Malta'da serbest bırakıldılar. Paşa, Malta'da tutuklu iken, İngilizler Yeniköy'deki yalısını işgal edecek, yalıdaki bütün değerli eşyaları yağmaladılar. Said Halim, İstanbul'a dönmek istediysede Tevfik Paşa hükümeti tarafından dönmesi mahzurlu görüldüğünden bu isteği kabul edilmedi. Paşa, İngiliz işgali altındaki Mısır'a da gidemediğinden Roma'da bir konak kiralayarak oraya yerleşti. 5 Aralık 1921'de kiraladığı konağın önünde 57 yaşında iken Arşavir Şıracıyan adlı bir Ermeni komitacı tarafından alınından vurularak şehit edildi. Naaşı İstanbul'a getirilerek 29 Ocak 1922'de Sultan II. Mahmud Türbesi bahçesindeki habasının mezarının yanına gömüldü. (Bostan, 1992:26-105).

Şahsiyeti

Çöküş dönemi Osmanlı fikir adamlarının en önemlilerinden biri olan Said Halim Paşa, İslamcı bir devlet, siyaset ve fikir adamıdır. Derin bir İslami kavrayışa sahip olduğ u, eserlerinde ve şahsiyetinde açık bir şekilde görülmektedir. Paşa'nın hayatı varlık içinde geçtiğinden Malta'daki sürgün hayatı dışında sıkıntı yüzü görmedi. Oldukça okuyan, geniş kültüre sahip bir devlet adamı idi. Yoksullara yardım elini uzatır ve sanat ustalarını korurdu. Kendisi de musikîşınası ve iyi ud çalardı. Piyano çalmasının yanı sıra tenis ve satranç oynadığı ve hüsn-i hata büyük önem verdiği bilinmektedir.

Paşa; kibar, alçak gönüllü, sıcakkanlı, iyi ahlaklı, nazik, dürüst ve şahsiyet sahibi bir insandı. O, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuklası ve esiri değildi. Aksine bu cemiyet içindeki aşırılıkları frenleyen ve özellikle Enver Paşa ile Cemal Paşa'yı barış içinde tutan bir denge ve itidâl unsuru idi. Paşa'nın siyasi şahsiyeti yanında bir de mütefekkirliği söz konusudur ki, mütefekkirliği siyasi şahsiyetine oranla daha önemlidir. Onun en önemli vasfı "*düşünen bir kafa*" olmasıydı. O aynı zamanda "*İslâmcılık*" fikir akımının en önemli düşünce önderlerinden biri idi.

Onun eserlerindeki fikirler basit, alışagelmış değerlendirmeler değildir. Eserleri hacim olarak küçük olmakla birlikte insanı tefekküre sevk ederler. Büyük meseleleri, başarıyla çözümlerken ortaya orijinal fikirler sürer.

Paşa, batı medeniyeti ve sosyal hayatını yakından tanımış olmasına rağmen, kendi kültür ve medeniyetine, özellikle Türk Milletine yabancı değildi. O kendi milli değerlerine bağlı, aydın bir fikir ve devlet adamı idi.

Said Halim'in, düşüncesinin tabii bir sonucu olarak Mustafa Kemal'in Anadolu'da emperyalizme karşı vermiş olduğu Milli Mücadele Hareketini sonradan değil, başından beri açıkça destekleyen bir şahsiyet olduğu ve kardeşi Abbas Halim Paşa'nın bu harekete maddi yardımlarda bulunduğu, kendisine ait 1921 tarihli mektuplardan anlaşılmaktadır.

Said Halim Paşa, Malta'da sürgünde iken Amerika ve Fransa devlet başkanları ile İngiltere başbakanına yazdığı ve Ermeni meselesini de açıkladığı teferruatlı mektubunun Amerika devlet başkanı Wilson üzerinde büyük bir tesir yaptığı, bu mektup üzerine Ermenistan Devletini kurmakla görevlendirilen General Harbord'un uyarıldığı belirtilmektedir. (Bostan, 1992:95-111).

Ermeni terörist Şıracıyan'ın itiraflarına göre; Said Halim Paşa, İtalyan Milli Bankaları'ndan 2 milyon sterlin borç para bularak, Mustafa Kemal'e sevk edilmek üzere silah alacaktı. Bu konuda, İtalyan bankalarıyla 6 Aralık 1921'de Said Halim Paşa kontrat imzalayacağından, Şıracıyan acele davranarak bir gün öncesinde Paşa'yı öldürdüğünü açıklamaktadır. (1997:199-200).

Eserleri

Said Halim Paşa'nın eserleri olarak sekiz kitabından başka, hatıraları, mektupları ve Divân-ı Âlî'nin sorularına yazılı olarak verdiği cevaplar bulunmaktadır. Onun kitapları hacimli olmamakla beraber, ciltler dolduracak kadar derin muhtevalıdır. Paşa'nın her eserinde bir yenilik göze çarpar. Bu nedenle eserleri başlı başına bir değer taşımaktadır. Eserlerinde üzerinde durduğu konulardan biri, Batının sosyal ve siyasal özelliklerinin yanı sıra, İslam toplumlarının içinde bulunduğu sorunlar ve bu sorunlardan çıkış yollarıdır. Onun bu konudaki düşünceleri İslam toplumları için canlılığını ve önemini hala muhafaza etmektedir.

Eserleri şunlardır;

1. *Ta'assub*: Said Halim'in ilk eseri bu olup, 1910 yılında Sırâtülmüstakim dergisinde "Mehmed" imzasıyla "*Ta'assub-ı İslâmî ve Ma'nâ-i Hakikiyyesi*" adıyla yayınlanmıştır. Kitap olarak *Taassub* adıyla 1917'de iki defa basılmıştır. Fransızca olarak kaleme alınan eser, Tahir Hayrettin Paşa tarafından tercüme edilmiştir. Paşa bu eserinde Garp ile

Şark arasındaki düşmanlığın sebepleri üzerinde durmaktadır. Batının Müslümanlara isnat ettiği din taassubunun, aslında Müslümanlara karşı yapılan haksızlıkların ve zulümlerin bir sonucu olduğunu belirtmektedir.

2. *Mukallidliklerimiz*: Eser "Mehmed" imzası ile 1911 ve 1914 yıllarında iki kez basılmıştır. Paşa, bu eserde Batının siyasi ve içtimai müesseselerini taklit etmekle uğradığımız ve uğrayacağımız felaketler üzerinde durmaktadır. Her değişikliğin iyi sonuçlar getireceğini düşünmenin bir gaflet olduğuna, özellikle örf ve adetlerin değişmesi ile gerileme ve çöküşlerin başlayacağına dikkat çekmektedir.

3. *Meşrutiyet*: Bu eser "Mehmed" imzası ile 1911 yılında kitap olarak yayınlandı. Paşa, bu kitapta meşrutiyet idaresinin tesirleri ve neticelerinin ne olacağı üzerinde durmakta ve tercüme yoluyla alınan bir anayasanın bizim siyasi ve içtimai hayatımızla bağdaşmayacağını belirtmektedir.

4. *Bubrân-ı İctimaîmiz*: Eser "Mehmed" imzasıyla 1916'da iki defa basıldı. Aynı eser 1918'de *Sebilürreşâd* dergisinde "Prens Said Halim Paşa" imzasıyla tefrika edildi. Paşa bu eserinde, vaktiyle güçlü, kuvvetli ve zinde olan Osmanlı toplumunun kısa bir zamanda nasıl çöktüğünün sebepleri üzerinde durmaktadır. Ona göre Osmanlı toplumunun kuvvet ve zindeliğini yeniden kazanabilmesi için, ahlaki meziyetlerin ve terbiyenin ilme, faziletin de bilgiye tercih edilmesi gerekmektedir.

5. *Bubrân-ı Fikrimiz*: 1917'de "Mehmed", 1919'da da "Prens Said Halim Paşa" imzasıyla iki defa basıldı. 9 Ocak 1919'dan itibaren de *Sebilürreşâd* dergisinde tefrika edilmeye başlandı. Paşa bu eserinde Türk aydınının Batı hayranlığı üzerinde durmakta, bu hayranlığın bir hastalık olduğu ve bu hastalıktan kurtulmadıkça Türk'ün bağımsızlığına hâle geleceğine işaret etmektedir.

6. *İnbitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*: Paşa'nın bu eseri 1918'de kitap olarak, 12 Eylül 1918'den itibaren de *Sebilürreşâda* "*Akiâm-ı İslâmiyyenin Esbab-ı İnbitâtı*" adıyla tefrika edilmeye başlandı. Bu eserde Müslümanların gerileme ve özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda felakete düşmelerinin nedenleri tespiti çalışılmaktadır. Paşa, Osmanlı aydınlarının İslâm toplumunda görülen aristokratik ve demokratik karakterleri geliştirmeye ve yükseltmeye gayret etmeleri gerektiğini ve milli esaslarımızı da, idare edenle edililer arasındaki hak ve vazifelerin daha iyi anlaşılıp tatbik olunmasını temin edecek tâdil ve ıslahat çalışmalarına hasretmeleri gerektiğini belirtmektedir.

7. *İslâmlaşmak*: Paşa'nın önemli eserlerinden biri olan *İslâmlaşmak*, Mehmed Akif tarafından Fransızcadan tercüme edilerek 15 Kasım 1918'den itibaren *Sebilürreşâd*'da tefrika edilmeye başlandı. Aynı yıl içinde müstakil kitap olarak da basıldı. Bu eserde "İslâmlaşmak" tâbirinin nasıl anlaşılması gerektiği hususu üzerinde durulmakta ve Müslümanlığın inanç, ahlak, cemiyet ve siyaset sistemlerini içine alan bir bütün olduğu tezi ortaya konulmaktadır.

Said Halim Paşa'nın adı geçen bu yedi eseri 1919 yılında 183 sayfadan oluşan bir külliyyatta toplanarak, *Bubranlarımız* adıyla basılmıştır. Bu eser M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilerek 1973'de *Bubranlarımız*, 1991'de de *Said Halim Paşa - Bubranlarımız ve Son Eserleri* adıyla; N. Ahmet Özalp tarafından da *Toplumsal Çözüm* adıyla 1983'de, ikinci baskısı da 1985'te yayımlanmıştır. Paşa'nın *Bubranlarımız* adlı külliyyat

içinde yer alan eserlerinden *İslâmlaşmak, Meşrûtiyet, Fikir Bubranımız, İslâm Aleminin Gerileme Sebepleri Üzerine Bir Deneme* adlı eserleri, İsmail Kara tarafından sadeleştirilerek *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* c.I’ın içinde, 1986’da neşredilmiştir.

8. *İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiyye*: Said Halim Paşa’nın, Malta’da sürgünde iken yazdığı bu eser 1921’de Roma’da “*Les Instituons Politiques dans la Société Musulmane*” adıyla yayınlanmıştır. Aynı eser, 1922’de Paris’te çıkan *Orient et Occident* dergisinde Fransızca olarak neşredilmiştir. Eser 1927 yılında Haydarabad’da *Islamic Culture* dergisinde “*The Reform of Muslim Society*” adıyla İngilizce ve aynı yıl Urducaya tercüme edilerek neşredilmiştir. 1935 ve 1940 yıllarında Hindistan’da tekrar İngilizce olarak yayınlanmıştır. 1967 yılında da Karaçi’de bir İngilizce baskısı daha yapılmıştır. Eser, Mehmed Akif tarafından Fransızcadan Türkçeye tercüme edilerek *Sebilürreşâd*’ın Ankara’da çıkan sayılarında 1922 yılının Şubat-Mayıs aylarında, “*İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiyye*” adıyla tefrika edilmiştir. Paşa bu eserinde İslâm’ın siyasi ve toplumsal meseleleri üzerinde durarak; İslâm’ın müesseselerinin Batı müesseseleriyle aynı olmadığını ve İslâm’ın ayrı bir dünya görüşünün olduğunu belirtmektedir. Yine devlet başkanının millet tarafından seçilmesini; Meclis-i Mebusan’ın milletin güzide kişilerinden oluşmasını ve bu meclisin hükümetin çalışmalarını kontrol etmesi gerektiğini belirtmektedir. Paşa’nın adı geçen eseri M. Ahmet Özalp tarafından sadeleştirilerek 1987’de *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar* adıyla müstakil olarak, 2003’te de *Said Halim Paşa –Bütün Eserleri* içinde neşredilmiştir. Yine bu eser Düzdağ (1991’de, *Said Halim Paşa - Bubranlarımız ve Son Eserleri içinde*) ve Kara (1986’da, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi c. I içinde*) tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır.

9. *Mektupları*: Said Halim Paşa, Malta’da sürgünde iken Amerika Devlet Başkanı Wilson; İngiltere Başbakanı Loyd George ve Fransa başkanı Monsieu Clemencea’ya birer mektup göndermişti. Mektupların muhtevaları aynı olup 38 sayfadan ibaretti. Paşa mektuplarında Birleşmiş Milletler teşkilatını kumakta olan bu devlet ileri gelenlerine, Osmanlı Devleti’nin dünya üzerindeki misyonunu hatırlatıp, Osmanlıyı dışlayarak dünya üzerinde başın sağlanmasının mümkün olamayacağı ikazında bulunuyordu.

10. *Hatıraları*: Said Halim Paşa siyasi hatıralarını kaleme almış, ancak bunları şahadetli dolayısıyla tamamlayamamıştır. O’nun hatıralarından bir bölümü Sebilürreşâd dergisinin 29 Haziran 1922 tarihli sayısında “*Türkiye’nin Harb-i Umumiye İştirakindeki Sebepler*” başlığı ile yayınlanmıştır. Paşa, hatıralarında Osmanlı Devleti’nin harbe girişinin isabeti ve İtilaf Devletleri’nin takındığı olumsuz tavır ve oyunları üzerinde ve Anadolu’da emperyalizme karşı verilen mücadelenin önemi üzerinde durmaktadır.

11. *Divân-ı Âlî Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar*: Paşa, I. Dünya Savaşı’ndan yenilgi ile çıkılması üzerine, Osmanlı Mebusan Meclis’inde kurulan Yüce Divân’da dönemin hükümetlerinde görev alan diğer üyelerle birlikte sorgulanmıştır. 5 Kasım - 21 Aralık 1918 tarihleri arasında Divân-ı Âlî’nin sorularına yazılı olarak verdiği cevaplar dönemin *Vakit* gazetesinde tefrika edilmiş ve 1933 yılında da *Hurp Kabinele - ri’nin İsticvabı* adıyla yayınlanan kitapta bir bölüm olarak yer almıştır (bk. s. 246-333). Bu bölüm ağırlıklı olarak, Divân-ı Âlî tarafından Paşa’ya vaksiz harbe girilmesi, Ermeni ve Rum tehciri gibi sorulan sorulara verdiği cevapları ihtiva etmektedir.

II- Sosyoloji Açısından Önem Taşıyan Fikirleri

Said Halim Paşa şüphesiz bir sosyolog değildir. Devlet ve siyaset adamlığının yanında İslamcılık fikir hareketinin sosyal ve siyasi teorisyenliğini yapan bir kişi olarak bilinmektedir. Nitekim İslam müesseselerinin nasıl olması gerektiği hususunda önemli teklifler sunan bir düşünürdür. Onun önemli özelliklerinden biri de Batı ve İslam toplumlarını iyi tanınması, olayları incelerken sosyal şartları ve bu şartların doğuşunu hazırlayan sebepleri iyi tahlil ederek toplumsal çözüm önerilerinde bulunmasıdır. Yaklaşık bir asır önce yaşamış olan Said Halim Paşa, hize son dönem Osmanlı tarihinin tecrübesini yansıtmakta ve sosyal tarihimize ışık tutarak günümüzde de devam eden benzer problemlere getirdiği çözüm önerileri önemini ve canlılığını muhafaza etmektedir. (Bilican, 1998:x; Gül, 1994:i, v-vi, 25; Pekasil, 1998:8; Bulanık, 2004:112).

Bilindiği üzere Müslüman Türk toplumu son iki asırdan beri hızlı bir sosyal ve kültürel değişim süreci içerisinde bulunmaktadır. Bu süreçte ana temayül Batılılaşmadır. Ancak ilk zamanlarda aydınlarımız arasında çok yaygın olan Batı hayranlığı, günümüzde giderek yerini Batıda aradığını bulamamanın verdiği bir hayal kurlığına bırakmış bulunmaktadır. İşte Said Halim Paşa, Türk aydınları arasında Batı hayranlığı ve mukallitliğinin yaygın olduğu bir devirde, Batı hayranı olmayan ender mütefekkirlerimizden biridir.

Said Halim Paşa, sosyoloji terimi karşılığında *<ilm-i abval-i içtimaiyye>* tabirini kullanmaktadır. (Buhranlarımız, 1330:30). Burada Onun sosyal dayanışma, ekonomik tekamül ve sosyal tekamül olduğunu belirtmektedir. (1994:5). Bu çalışmada, Said Halim Paşa'nın görüşleri verilirken M. Ertuğrul Düzdağ'ın 1991'de *Buhranlarımız ve Son Eserleri* adıyla yayınlanan çevirisi esas alınacaktır.

M. Cengiz Yıldız, Paşa'nın düşünce sistemine sosyolojik nitelik kazandıran üç kavramın bulunduğunu, bunların da *sosyal dayanışma, ekonomik tekamül ve sosyal tekamül* olduğunu belirtmektedir. (1994:5). Bu çalışmada, Said Halim Paşa'nın görüşleri verilirken M. Ertuğrul Düzdağ'ın 1991'de *Buhranlarımız ve Son Eserleri* adıyla yayınlanan çevirisi esas alınacaktır.

Sosyal Dayanışma

Said Halim Paşa'nın üzerinde önemle durduğu ve sık kullandığı kavramların başında *dayanışma (tesanüt) kavramı* öne çıkmaktadır. (Yıldız, 1994:53). Paşa'ya göre, toplumsal bağlar *<mazide birlikte geçirilen bayat ile ecdattan kalan manevi ve fikri mirastan>* doğarlar. *<Yani cemiyeti meydana getiren fertler arasındaki birlik ve beraberliği temin eden bağlar, insanlar ile zamanın müşterek eseri olan anane ve teamüllerin meydana gelmesi ile teşekkül eder. Bu bağların yerini insanların bayal edecekleri başka bir bağın tutamayacağını>* belirterek milletin dayanışmasında önemli bir yeri olan örf, adet ve geleneklerin değiştirilerek yabancılardan alınan değerlerin hiçbir zaman o millete faydası olamayacağını vurgulamaktadır. (1991:95).

Said Halim Paşa, dayanışma kavramını sosyal ve siyasi boyutları ile ele alarak, sosyal kanunların toplumu kurduğunu ve koruduğunu, siyasi kanunların ise toplumu nizam soktuğunu ve ilerlemesini sağladığına dikkat çekmektedir (1991:111). Yine İslam toplumunda siyasi hakimiyet ve siyasi müesseselerin toplumdaki sosyal dayanışmadan çıktıklarını ifade etmektedir. (1991:194). Paşa, şahsın faydalandığı *<bürriyet ve eşitliğin*

derecesi, o toplumdaki sosyal dayanışma ve dengenin devamlılığı yani orada mevcut> bulunan <sosyal adaletin> derecesi ile eşdeğer olduğunu söylemektedir. (1991:262).

Said Halim Paşa, *milli dayanışma (tesanüt) ve İslami dayanışmadan* bahsederek bu kavramların bir birini tamamlayan unsurlar olduğunu kaydetmektedir. (Yıldız, 1994:55).

Milli Dayanışma (Tesanüt)

Said Halim Paşa'ya göre; millet, *<birbiriyle kaynaşabilen birtakım içtima - i ve siyasî unsurların birleşmesi ile teşekkül eder. Bu unsurlar, uzun müddet bir arada yaşamış, aynı lisanla konuşmuş, müşterek his ve fikirlere sahip olmuş, kendilerine mab - sus bir sanat ve edebiyat meydana getirmişlerdir. Kısacası millet, öteki insan toplulukla - rından ayrılmalarna sebep olacak ablakî ve rubî bir kültür meydana getirmiş fertler topluluğudur>.* Yine O, *<İslam esaslarını, milliyeti inkâr ediyor veya kuvvetten düşürü - yor diye tefsir etmeye hiçbir şekilde imkân>* olmadığını, *<İslam'ın hücum ettiği, bugün - kü ırkçılığın sapıklığı, burâfeleri, taassubu ve bencilliği>* olduğunu, yoksa *<İslâmiyet'i, bütünü ile her çeşit milliyetçiliğe muhalif olarak>* görmenin *<çok büyük bir baka>* ola - cağını belirtmektedir. (1991:214-215).

Paşa, her ne kadar 1911'de yayınlanan *Meşrutiyet* adlı eserinde Osmanlı birliğini mil - liyet esasına göre değil, İslami birlik ve dayanışma esasına göre ele almanın gerekli oldu - ğunu savunursa da 1918'de yayınlanan *İnbitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemî - ye ve İslâmlaşmak* adlı eserlerinde *milli tesanüt* ve *İslami tesanütün* birbirlerini tamam - layan unsurlar olduğunu ve İslamiyet'in milliyetçiliğe karşı olduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmesi (1991:26-27, 163-166, 211-215), çağın gerektirdiği fikir değişiklik - lerine açık olduğunu ve fikir taassubuna itibar etmediğini göstermektedir (Gül, 1994:42- 43). O, toplumun milli dayanışmasını her şeye rağmen sağlamak gerektiğine ve millî da - yanışma fikrinden hiçbir şekilde vazgeçilemeyeceğine vurgu yapmaktadır. (1991:26).

İslami Dayanışma (Tesanüt)

Said Halim Paşa, İslam toplumlarının milli dayanışmanın yanında İslami dayanışma içinde de bulunmaları gerektiğini, bu iki dayanışmadan dolayı da üzerlerine *özel ve genel vazifeler* yüklendiğini ifade etmektedir. Özel vazifelerin *<ferdin ablak ve fikir seviyesini yükseltmek, İslâm'ın ablakî, içtimai ve siyasî esaslarını dâba tam, dâba mükemmel bir şekilde tatbik>* çalışmak, genel vazifelerin de diğer *<Müslüman milletlerle tam bir da - yanışma içinde yaşayarak, onların hürriyet ve geleneklerine saygı gösterip, gelişip yük - selmelerine yardımda bulunmaktan>* ibaret olduğunu kaydetmektedir. Paşa ayrıca *<Müslüman milletler arasında yabancıların bükümü altına girmiş veya böyle bir tehlike içinde bulunanları kurtarmak da buna dâbi>* olduğunu, çünkü *<bir millet hürriyet ve istikbâlini kaybetmekle tekmül yolunu şaşırmış, varlığını tehlikeye koymuş oluyor ki, İs - lam dayanışması böyle bir bâle müsaade>* edemeyeceğini belirtmektedir. Said Halim, insanlar arasında yayılacak olan *<müşamaba, adalet ve eşitlik fikirleri>* ve bunlardan doğacak *<dayanışma abeng>* insanoğluna sonsuz nimetler ve manevi zevkler bağışla - yacağını ve bunun da yeni uygarlığın üstünlüklerini oluşturacağını vurgulamaktadır (1991:179-180).

Said Halim Paşa, İslami dayanışmanın temel şartlarından biri olarak İslami bir ahlakın gerekliliğini görür. İnsanlar tarafından ortaya konan değerler sisteminin hiçbir zaman bu ahlakın yerini tutamayacağını, Batıda ortaya çıkan medeniyetin ahlaktan yoksun olduğunu belirtir. Batıcı aydınların Müslümanlar arasında mevcut bulunan <İslami sosyal dayanışmayı kaldırarak, yerine Batının sosyal sınıfları arasında büküm süren kin ve rekabet> koymak gibi bir yanlışın içine düştüklerine işaret eder. Paşa, İslam toplumunun içinde bulunduğu buhranın nedenini, bu toplumun <tabii maddi kanunlar> bilmemesine, Batı toplumlarının içinde bulunduğu felaketin nedenini de <tabii ablaki kanunlar> bilmemelerine bağlar. (1991:216, 260, 270, 286).

B- Ekonomik Tekamül

Yıldız, Said Halim Paşa'nın önemle üzerinde durduğu kavramlardan birinin de *te-kamül* olduğunu ve Paşa'nın bu kavramı sosyal ve ekonomik yönleriyle ele aldığını belirtmektedir. (1994:56).

Said Halim Paşa'nın, *ekonomik tekamül* kavramını daha ziyade teknolojik gelişme, ekonomik ve ilmi gelişme anlamında kullandığı görülmektedir. Nitekim milli gelişmeyi sağlamak için Batı medeniyetinden faydalanmamız gerektiğini, bu faydalanmanın da Batıda ilim ve fen yolunda meydana gelen gelişmeleri takiple mümkün olacağını ifade etmektedir. (1991:97). <Bu ilim ve fenler, bugün Avrupa'dadır. O halde bizim için yapılacak şey açıktır: Bu ilim ve fenleri Avrupalılardan öğrenmek... Evet! Gerek unuttuğumuz bulunduğumuz tecrübe metodunu ve gerek biç bilmediğimiz yeni bilgileri öğrenmek> (1991:255).

Said Halim Paşa, Batı medeniyetini teknolojik ve maddi ilerlemelerden ibaret olarak görmekte (Alperen, 2003:257) ve bu medeniyetten istifade ederken de mümkün olduğu kadar onu millileştirerek kendi çevremize uygun hale getirmemiz gerektiği hususunda özellikle durmaktadır. (1991:76-77). Batı medeniyetini taklitte içinde bulunduğumuz maddi bunalımdan *kurtulamayacağımızı* vurgulamaktadır. (1991:72-73). İktisadi tekmül sağlamak için ilim ve fen yolunda ilerlemenin dışında bir çıkış yolunun bulunmadığını (Yıldız, 1994:58); artık İslam Dünyasının ilim ve fenler karşısında bilgisizliğini gidermekle yükümlü bulunduğunu; çünkü <maddi kudret ve saadet, tabiatla mevcut olan nimetlerden faydalanmasını bilenlere nasip> olduğunu; <bu nimetlerden istifade edebilmek için ise tabiatı idare eden kanunları tanımak ve bu kanunlardan çıkan ilimlere *sabip olmak*> dışında bir kurtuluş yolunun olmadığını kaydetmektedir (1991:248).

Sosyal Tekamül

Said Halim Paşa, toplumun ahlaki ve siyasi alanlarda mükemmel hale gelmesini, *sosyal tekamül kavramı* içinde değerlendirmektedir. (Yıldız, 1994:59).

Paşa, İslam ahlakını, toplumun yapısı ile alakalı bir disiplin olarak görmekte (Bulanık, 2004:38) ve <İslamlaşmak> tezinde toplumumuz için vazgeçilemez bir model olarak ele almaktadır. (1991:184). Nitekim, Müslüman'ın cemiyet hayatına ilişkin ilkelerin İslam ahlakından çıktığını ve bu ilkelerin <hem insanlar arasındaki bürriyet, eşitlik ve yardımlaşma esaslarına, hem de şahsî üstünlüğe bürmet esasına dayanmak> mecburiyetinde olduklarını vurgulayarak İslam toplumlarının ahlak anlayışını ortaya koymuş ve İslam'ın sosyal hayat anlayışının da İslami inançlardan ve <bu inançlara dayalı ahlak nizamı>ndan doğduğunu belirtmektedir. (1991:183-191).

Said Halim Paşa burada sosyal *ablak* tabirini kullanmakta ve bu tabiri sosyal hayat ve siyasi hayatla ilişkilendirerek kavramlaştırmaktadır. (Bulanık, 2004:115).

Ona göre; *<İslam ahlakı, insana, sabip olduğu tekamül kabiliyetini gücü yettiği de - recede genişletilmesi için, hür olmak vazifesini yüklemektedir. Yani İslamiyet'e göre hür - riyet, öyle insanların kullanıp kullanmamakta serbest olduğu veya kanun koyucunun istediği zaman verip, istediği zaman alabileceği siyasi bir hak değildir. Hürriyet, Müslü - man'a kabul ettiği din ve rehber tanıdığı ahlak tarafından verilmiş bir vazifedir. Çün - kü bütün Müslümanlar, doğruyu bilmeye ve tatbik etmeye mecburdurlar. Bu sebeple, her Müslüman, elinden geldiği kadar hür olmak vazifesiyle mükelleftir>*. Paşa, sosyal teka - mülün önemli bir unsuru olarak eşitliği görmekte ve *<herkesin hür olması demek, her - kesin eşit olması>* demek olduğunu, hürriyet ve eşitliğin ise *<birbirimize karşı yardım - laşma>* yükümlülüğü doğurduğunu ifade etmektedir. Bunun neticesinde İslam ahlakı - nın *<hürriyet, eşitlik ve yardımlaşma gibi esas düsturları>* ortaya koyduğunu ve bu düs - turları *<insanlık saadeti için temel şartları olarak ilan>* ettiğini kaydetmektedir (1991:188-189).

Görüldüğü üzere Said Halim Paşa, cemiyet ahlakını (toplumsal ahlakı) kavramsala - ştırmak sosyolojinin alanına girmektedir. (Bulanık, 2004:117). Ona göre ferdin ahlaklı olması yeterli değildir. Aynı zamanda toplumda da yüksek bir ahlak anlayışının oluşma - sı ve yerleşmesi gerekmektedir. (Korkmaz, 1994:57-60; Bulanık, 2004:117).

Said Halim Paşa, toplumun genel ahlakı ve ruh seviyesi ne kadar yüksek olursa, hürriyet ve eşitliği, refah ve saadeti de o nispette mükemmel olacağını (1991:192).; bu nedenle bozulan Osmanlı toplumunun ahlakı yapısının bir an önce düzeltilmesinin ge - rektiğini; hatta bunun ilim ve sanattan önce ele alınması gereken bir mesele olduğunu; çünkü ahlakı meziyetlerden mahrum bir toplumun ilim ve sanatta ileri gitmesinin hiçbir anlamı olamayacağını söylemektedir. (1991:103-104) . Ona göre; *<sosyal kanunlar ce - miyeti kurar ve korurlar. Siyasi kanunlar da onun varlığını nizamla sokar ve ilerlemesi - ni temin ederler>* (1991:111). Paşa, Osmanlı toplumunun *<kuvet ve canlılığını tam ola - rak kazanabilmesi için ahlakı meziyetlerin, faziletin ve terbiyenin; ilim ve bilginin önü - ne geçirilmesi>* nin şart olduğunu, çünkü *<ilmin vasıta, terbiyenin ise gaye>* olduğunun unutulmamasını istemektedir. (1991:122).

Said Halim Paşa, siyasi tekamül konusuna da değinerek, milletin siyasi ve sosyal hayatı serbestçe katılmasını, siyasi tekamülün en önemli unsuru olarak görmektedir. Ni - tekim, "Tabii şartlar altında olgunlaşmamış, memleketinin siyasi ve sosyal hayatına ser - bestçe katılmamış olan bir milletin, hukuki ve siyasi vazifelerini yerine getirmek zama - nı gelince, bir çok hatalara düşmeye mahkum" olacağına dikkat çekmektedir. (1991:55).

Sosyal Değişme, Bahımlaşma, Kültür Yabancılaşması, Modernleşme, Toplumsal Çözüm ve Kurtuluş

Said Halim Paşa, sosyal değişmeye vurgu yaparak her değişikliğin iyilik işareti ola - mayacağını belirtmektedir. Nitekim gerileme ve çöküşlerin örf ve âdetlerin değişmesi ile meydana geldiğini, âdetlerin değişmesinin bir ilerleme eseri olması, bu değişikliğin mu - ayyen şartlar altında cereyan etmesine, yani manevi ve fikri gelişmenin güzel bir netice - si olmasına bağlamaktadır. Âdetlerin yenileşmesi ise fikirlerin yenileşmesinden önce de -

ğil sonra olmalıdır. <Bir milletin örf, adet ve geleneklerini bir günde değiştirmeye kalkışmak, bu örf ve âdetlerin gelişmesine ve geleneklerin teşekkül edip yerleşmesine bükme - den temel içtimai kanunların bilinmediğine bir delildir>. Paşa, <bakikî bir yenileşme - nin> zamanla meydana geleceğini, bu nedenle şahsî inanç ve arzularımızın tesiriyle alelacele meydana getireceğimiz yeniliklerden kaçınmamızı, <zira bu inanç ve arzuları - mız, çoğu kere sosyoloji ilmi esaslarının bilinmemesinden veya değişmesini arzu ettiği - miz durumu yanlış değerlendirmemizden ileri geldiğinden> tespit etmektedir (1991:53-54).

Said Halim Paşa, XIX. ve XX. asırlarda aydınlarımızın Müslüman toplumlarının ge-rileme ve çöküşten kurtulmaları için topyekün *Batılılaşması* gerektiği fikrine karşı çık-makta; böyle bir sosyal değişimin mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. O'na gö-re; Batılı milletlerin bugünkü siyasi teşkilatları, toplumsal değişimlerinden esinlenmiş iyi kötü bir takım günlük tedbirlerden ibarettir. Makul ve tarafsız bir idare temin ve tesis et-mekten çok, söz konusu değişimleri kolay geçiştirmeye hizmet etmektedir. Dolayısıyla Batının sosyal ve siyasî teşkilatlarının mükemmel olduğuna inanmak ve bu milletlerin yükseliş ve refahını bunlara bağlayarak taklide koyulmak, hata ve gaflet içinde mutluluk aramaktan başka bir şey değildir... Batıyı taklide yeltenen inkılapçılarımızın, böyle yanlış bir yola girmeleri, Batı medeniyetinin neticelerini, sebepleri zannetmekten doğan pek basit bir mantık hatasına düşmüş olmalarından ileri gelmektedir. Siyasi sistemler bakımından Batı ile İslam'ın anlayış biçimleri arasında farklar bulunmaktadır. Batının siya-sî teşkilatı, bir takım toplumsal mücadelelerin ürünü olduğu için, bu gibi mücadelelerin ortaya çıkmasına ve sürmesine uygun bir yapıdadır. Doğal olarak saldırgan ve taraf tutucu bir niteliğe sahiptir. Söz konusu sistemin ahlakî ve idarî kıymetleri şüphelidir. Çün-kü bu sitem, adalet ve başkalarını gözetme düşüncelerini zorunlu olarak savsaklamak-ta, yok saymaktadır. Sosyal rekabetlerin bulunmadığı İslam cemiyetinin kurduğu siyasi teşkilat, tabii olarak siyasî rekabetlerden uzaktır. Banındırdığı bireylerin anlayışlarına uy-gun biçimde tarafsızlık, insaf ve adalet duygularının ortaya çıkmasını sağlayıcı nitelikte-dir. Bundan dolayıdır ki, İslam milletleri gelişme devreleri boyunca hiçbir zaman -Batıda olduğu gibi- toplumsal ya da siyasal ihtilâller çıkarmaya gerek ve ihtiyaç duymamışlar-dır. Paşa bu önemli tespitlerden sonra şu hükme varmaktadır: Bu durum, Müslüman top-lumları, içinde bulundukları çöküşten *kurtarma* idealiyle İslam'dan koparmak ve Batılı-laştırmak isteyenlerin, ne büyük bir gaflete düştüklerini açıkça göstermektedir. (1991:170-174).

Said Halim Paşa, İslam müesseselerinin değişmezliğinin, gelişemez olmalarından değil, kemâl halinde bulunmalarından kaynaklandığını ifade etmektedir. Yine O, Batıcı aydınlarımızın Batının daima değişen teşkilatlarını mükemmel buldukları halde, İslam teşkilatlarında görülen sebat ve devamlılığı mükemmellik ve üstünlüğünü delili saymak-tan kaçınmalarının anlaşılır olmadığını belirtmektedir. Onlar bu durumu, tam tersine, İslam müesseselerinin gelişme yeteneğinden yoksun oluşunun bir kanıtı olarak görmek-tedirler. Hor gördükleri toplumsal ve siyasî teşkilatlarımıza, yirminci yüzyılın çok çeşitli ve değişken ihtiyaçlarını karşılayamayacak, <onüç asır> önceki ilke ve kanaatler üzeri-ne kurulu birtakım köhne ve yararsız sistemler olarak bakmaktadırlar. Paşa, söz konu-su ilkelerin ne evrensel bir saygıya layık olduğunu, insanlığa armağan ettiği verimli ve göz kamaştırıcı medeniyeti tarihin ispatladığını ve ayrıca bugüne kadar insan düşünce-

sinin onlardan daha yüksek, daha doğru bir şey bulmayı başaramadığının gün gibi açık olduğunu söylemektedir. Bu garip anlayışın, bu mükemmel ilkeleri sürekli sakat ve hastaklı olmakla suçlaması ve bağhlannı da din taassubuna tutulmuş sınırlı sayıda bir takım ilerleme düşmanları olarak görmelerini son derece gayri tabii bir psikolojik vaka olarak değerlendirmektedir. Bu psikolojiye sahip aydınların, insanların zamanla değişime uğrayan ihtiyaçlarına bağlı olarak sürekli değiştiği ve bu nedenle onlara ilişkin her şeyin de kendileriyle birlikte değişmesi gerçeğini iddia eden saçma inançlarından doğmaktadır. Paşa'ya göre; <ibtiyaçların devamlı değişmesine karşılık insan tabiatı değişmez, her zaman aynıdır. Bugüne kadar balk arasında benciller, kıskançlar, alçak gönüllü, faziletli ve insaniyetperver kimseler görüldüğü gibi bundan sonra da aynı şekilde insanların akıllısı, akılsızı, kuvvetlisi, zayıfı, iyisi, fenası bulunacaktır. Vaktin geçmesi ile değişikliğe uğrayan şey, ibtiyaçların ve beşeriyetin üstün ve noksan taraflarının ortaya çıkış şeklidir. Zamanın tesiri ile insanda değişecek olan şey, cimrilik veya cömertliğin, bıyanet veya iyiliğinin sadece tatbik şeklidir. İnsanlığın fazilet ve kötülük telâkileri daima değişen bir bal gösterir. Bunun böyle olması, zamanla gelişen ve genişleyen bilgi ve zekâların, durum ve varlıklar hakkındaki telâkî ve muhakeme şekillerini değiştirmiş olmasıdır. Fakat ruh ballerimizin değişmesi, karakterimizdeki iyilik veya kötülükleri ortadan kaldıramaz. Kötülükler ve iyilikler birbirleri ile kaimdirler. Bundan dolayı ki, insanın bütün düşüncesi, kötülüklerden gelecek zararları mümkün mertebe azaltmak ve beşerî meziyetlerden en fazla şekilde istifade etmek meselesi üzerinde toplanır. İnsanın gerek tabiatı, gerek fazilet ve kötülükleri değişmediğinden insanlara bir hareket tarzı tayin edip birbirleriyle olan münasebetlerini düzene koyacak esasların da zaruri olarak değişmez bir şekilde bulunacağı apaçıktır. Zamanın bu esaslar üzerinde yapacağı tesir ve değişiklikler, sadece tefsir ve tatbik şekilleri bakımından olabilir. <İslâmî esasların, zamanın ibtiyaçlarına uymadığı zannına düşenler aldanıyorlar. Böyle bir zan, sadece bugünkü Müslümanların o esasları, zamanın <iyilik> ve <kötülük> anlayışında meydana gelen değişikliklere göre tefsir ve tatbik etmeyi başaramamış olmalarından doğar>. Paşa'ya göre; İslâm'ın apaçık <şeriatının> içerdiği ahlakî, toplumsal ve siyasi ilkeler, baştan sona, insan yaratılışından esinlendiği için, sonsuza kadar insanoğlunun hayatını düzenlemeye uygundur. <Bu imanımızdan dolayı, Müslümanların tekâmülünün, İslâm düstur ve esasları dışında mümkün olabileceğini kabul edemeyiz. Bu inancımız, fizik kanunları kadar sağlamdır>. Tek kurtuluş yolumuzun İslamiyet olduğundan şüphe edilemez. Bunun için Müslüman milletler, ahlak, cemiyet ve siyaset bakımlarından daha çok İslamlaşmalıdırlar. Bütün emel ve çalışmalarımız da bu gayeye hizmet etmelidir. (1991:174-177; Korkmaz, 1994:123-124).

Said Halim Paşa'ya göre; <Batı toplumu, meydana çıktığı zamandan başlayarak günümüze kadar devam etmek üzere, sosyal müesseselerini ve hayat tarzını, daimi olarak değiştirmek ihtiyacını duymuş ve duymaktadır... Batı toplumundaki sosyal gelişme, ilmi olmayan bir sürü tabmin, araştırma ve tecrübeler sonucu olarak meydana gelmektedir. Belirli ve değişmez bir gaye ve hedefe sahip olmayan Batı toplumu, işte bu yüzden, daima aniden çıkan ibtiyaçların, geçici durumların ve bir takım yanlış fikirlerin arasında sürüklenip durmuştur. Maddî ibtiyaçlarının, duygularının ve teknik bilgistinin değişmesi ile birlikte gayeleri de değişmiştir> (1991:259). Paşa'nın bu fikirlerinden hareket-

le Batı dünyasının, insana tam bir düzen ve kararlılık temin edecek olan değişmez sosyal esasları bulamadığı sonucuna varmak mümkündür. Bundan dolayı Batı toplumu, tarih boyunca devamlı çeşitli hâkim güçlerin mücadelesine sahne olmuş ve her dönem hakimiyet el değiştirerek devam edegelmiştir. Said Halim Paşa bu durumu, Batıda değişmez sosyal bir gayenin olmayışının tabii sonucu olarak görmektedir. (Gül, 1994:57).

Said Halim Paşa, İslam dünyasındaki Batılaşma isteğinin ortaya çıkış nedeni ile ilgili şu tespitleri yapmaktadır: Müslümanların gerek refah içinde yaşama arzusu ve gerekse bağımsızlıklarını koruma konusunda muhtaç oldukları maddi saadet ve gücü elde etme kabiliyetinden yavaş yavaş uzaklaşmaları sonucunda iktisadi ve siyasi bağımsızlıklarını kaybetmeye başladılar. Müslüman milletlerin bir taraftan kaybedilenleri kazanmak amacıyla yaptıkları hamlelerin neticesiz kalması, diğer taraftan da Batı dünyası ile ilişki ve temaslarının günden güne ilerlemesi, sonuçta İslam dünyasında şerf tekliflerin kendi maddi gelişmelerine, ilerlemelerine bütünüyle karşı olduğu kanaatini ortaya çıkarttı. İşte bu yanlış kanaate kapılmanın sonucunda Müslümanların bir kısmı, kendi maddî mutluluklarını ahlakî ve toplumsal mutlulukları yolunda feda etmekle, diğer bir ifadeyle, maddî refahlarının gerektirdiği teklifleri Şeriat'ın teklifleri uğrunda savsaklamakla yükümlü olduklarını sandıkları halde; diğer bir kısmı da, tam tersine kendi maddî yükselmeleri yolunda Şeriat'ın isteklerinden vazgeçmek suretiyle daha akılcı bir hareketle bulunduklarına inandılar. Birinci kesim, ihtişamlı maziye tekrar dönüleceğini ümit ederken, ikinci kesim en kısa zamanda İslamî esasların atılarak yerine, gelişmiş olan Batının esaslarının alınması gerektiği görüşündeydi. (1991:251; Bilican, 1988:95-96; Yıldız, 1994:63).

Said Halim Paşa, İslam medeniyetinin aslında Batı medeniyetinin kaynağı olduğunu, insanlığa parlak bir medeniyeti İslam'ın sunduğunu, ancak bunun zamanla unutulduğunu belirtir. Batılıların İslami yanlış anladığını, Batıyı örnek alan aydınlarımızın da onlarla beraber yanlış olduklarına dikkat çeker. O'na göre; Batılılar, İslam ülkelerinin mevcut durumunu kendi toplumlarının tarihiyle kıyaslayarak geri kalmışlık meselesinin kaynağı olarak İslam dinini görürler. Halbuki Osmanlı toplumunun tarihiyle Batı toplumlarının tarihi birbirinden tamamen farklıdır. (1991:98, 138; Yıldız, 1994:63).

Said Halim Paşa'ya göre, Osmanlı toplumundaki aydınlar Batı medeniyetine vücut veren nedenleri anlayamadan bu medeniyetin büyümesine kapılmışlardır. İlk başlarda aydın kesim Batıyı tanımadığı için ona karşı bir düşmanlık içindeydi. Ancak zamanla Batı hayranlığının doğmasıyla Batıya yöneldi. Batıcı aydınların teknolojik yönden medenî milletler seviyesine çıkmak için Osmanlı toplumunun sosyal yapısının değişmesi gerektiğini savunmaları büyük bir hatadır. Başka cemiyetlere ait olan kanun ve nizamların alınması suretiyle sosyal yapıyı değiştirmeye çalışmak çare değildir. Çünkü her toplumu oluşturan siyasî ve sosyal müesseseler birbirinden farklıdır. Batı dünyasıyla Osmanlı'nın sosyal yapısı arasındaki fark, Hristiyanlıkla İslam arasındaki fark kadar büyüktür. (1991:22-23, 227; Yıldız, 1994:64).

Said Halim Paşa, Batıyı tanımış aydınların, Batıda olduğu gibi insanlara geniş hak ve hürriyetlerin verilmesiyle toplumdaki sorunların halledileceği gibi büyük bir yanlış kanaate kapıldıklarını belirtir. İşte 1876 ve 1908 tarihlerinde ortaya konan Meşrutiyet Anayasaları'nın böyle bir düşüncenin ürünü olduğunu söyler. Bu anayasalarla verilen hürriyetin yanlış kullanılmasının meyvelerini hemen verdiğini ve toplumda büyük bir

ablaki çöküntüsünün yaşandığını ileri sürer. Batıdan alınan anayasa gereği kurulan partilerin bir ihtiyaç sonucu doğmadığını, bunun sunî olarak ortaya çıktığını ifade eder. Hâl-buki siyasi olaylar bir milletin arzusuna göre cereyan etmez, tam tersine o milletin geç-mişine ve yaşadığı sosyal nizamla göre cereyan eder. Mesela Batıda milletvekilliği usu-lü, partilerin kuruluşundan sonra bir ihtiyaç olarak doğarken, Osmanlı'da bu usul alın-muş ve daha sonra da partiler kurulmuştur. (1991:6-12, 47-49; Yıldız, 1994:64). Paşa, ay-rı tarzların ürünü olan bir yönetim anlayışının ve müesseselerinin farklı bir muhite taşın-masının imkânsız olduğunu, çünkü her toplumun sosyal durumu, ihtiyaçları, gelenekle-ri farklıdır ve siyaset etme düşüncesi ve siyasî kurumları bunlara göre şekillenildiğini be-lirtmektedir. Paşa'nın Meşrutiyet ve Anayasaları konusundaki fikirlerini, İsmail Kara si-yaset sosyolojisi ile ilişkilendirmektedir. (2001:118).

Sosyal yapı ile siyasi yapı arasındaki ilişkiye dikkat çeken Said Halim Paşa, sosyal yapı ile hukukî düzen arasında da yakın bir ilişki bulunduğunu belirtir. Sosyal yapıya uygun düşmeyen bir takım kanunların aynen başka ülkelerden alınıp aktarılması, top-lumda birçok sosyal bunalıma neden olur ve *millî varlığı* tehlikeye düşürür. Nitekim Os-manlı toplumundaki *çözülmenin* önemli nedenlerinden birisi de bu çelişkidir. (Yıldız, 1994:64).

Said Halim Paşa, milletçe gerilikten kurtulmak ve yükselmek için Batı medeniye-tinden yararlanma düşüncesinin, zaman içinde mutlaka Batılılaşmamız gerekeceği şek-linde yanlış bir anlayışı doğurduğunu, bu anlayışın da bütün gayretlerimizi sonuçsuz bı-rakan en önemli yanlışımız olduğunu belirlemektedir. Bu yanlış anlayışın da; *kurtuluşumuz* için her konuda Batılı milletleri taklide mahkum olduğumuz inancını doğumuş-tur ki bu da öteki kadar kötü ve yersizdir. (1991:72).

Said Halim Paşa'ya göre, Batılılaşmayı ve Batılı milletleri taklide yeltenen aydınlar, Osmanlı müesseselerinin özel yapısını bilmedikleri için çoğu zaman bu müesseseleri ta-mamen ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiş, aksayan yönlerini giderme yoluna gitmemiş-lerdir. Batıyı olduğu gibi taklit etme düşüncesi, her yeni şeyi mükemmel sanma saplan-tısı sosyal ve kültürel yapının tahrip olmasına sebep olmuştur. Yine aynı şekilde Batılı usulde demokratlaşmak isteğimiz de siyasî yapımızın çözülmesine yol açmıştır. Osman-lı toplumunu Batılılaştırmak isteyen aydınların belirgin özelliği *nibillist* olmalarıdır ki, bunlar herhangi bir değere bağlı bulunmamaktadırlar. Bunlar Batıdan, toplumumuzun bünyesine uygun olup olmamasına bakmaksızın her türlü müesseseyi almakta bir sakın-ca görmediklerinden, bir çok yerli müessesenin yıkılmasına ve tahrip olmasında birinci derecede rol oynamışlardır. (1991:18, 54, 89, 91).

Paşa'ya göre; Batılılaşmak zaruretine olan inancımızın bu kadar kötü neticeler ver-mesinin sebebi, milliyetimize aykırı olmasındandır. Nitekim *<milliyet ile medeniyet aynı şey demektir ve Batılılaşmak, kendi medeniyetimizi terk veya inkar etmek manası taşır. Netice olarak da kendi milliyetimizden vazgeçmek demek olur>*. Paşa, biri çıkıp da Al-manlara *<kurtuluşlarının ancak Alman kültür, medeniyet ve ırfanını bırakmakla kabil olacağını söylemiş olsa; acaba nasıl bir karşılık gördü? Böyle bir iddiada bulunan kimse "Alman", bele bir "Alman ıslahatçısı" sayılır mıydı?>* şeklinde sorular sormakta-dır. Paşa şu önemli neticeye ulaşmaktadır: *<Kendi memleketinin kültürünü, medeniy-e-tini, ırfanını inkar eden veya bakir gören milliyetini kaybeder. Dolayısıyla da, artık bu millet ve milliyet adına konuşmak onun hakkı değildir>* (1991:74-75).

Kültür Yabancılaşması

Said Halim Paşa, sosyolojik bir kavram olan *<kültür yabancılaşması>* kavramını ilk tespit eden ve bunun üzerinde ilk duran düşünürümüz olarak değerlendirilmektedir (Bilican, 1988:97).

Said Halim Paşa'ya göre, memleketimizin yükselmesi ve ilerlemesi için Batı medeniyetinden faydalanmak zarureti, bizde yeni bir aydınlar sınıfının ortaya çıkmasına sebep oldu. İlerlemeye olan ihtiyacımızın gereklerini yerine getirmek için yetiştirilen bu aydınlar sınıfı, *<bugün memleket idaresinde büyük bir tesire sahiptir. Hiçbir denetleyici si ve rakibi de yoktur>*. Ancak bu sınıf, Batı medeniyetinin tesiri altında şahsiyetini yitirmiş ve aşırı derecede Batı hayranlığına tutulmuştur. Ancak işin daha kötü tarafı bu aydınlar *<milli kurtuluşumuzun çaresini, kendilerinin tutulduğu bu hastalığın bütün memlekete yayılmasında görmektedirler>*. Bunlar memleketleri hakkında kötümser ve yıkıcı tespitleriyle kendilerini gösterirler. Bu aydınlar, meseleleri izah ve ispat edemedikleri için ithamcı ve anlayamadıkları için de inkarcıdırlar. Var olan gerçeği bilmezlerken, nasıl olmamız gerektiğini bize öğretmeye kalkışıyorlar. Bunlar *kurtuluşu*, var olanı yıkip yerine Batılılaşmış bilgi, mantık ve ahlaklarına, *<Frenkleşmiş>* siyasi ve sosyal düşüncelerine göre şekillendirilmiş yeni bir toplum oluşturmakta görüyorlar.

Paşa'ya göre, başka memleketlerde görülen aksaklık ve eksiklikler giderilmeye, hatalı olan şeylerin de ıslahına çalışırken, bizde ise ıslahı gereken şeyin tereddütsüz ortadan kaldırılmasına ve yerine daha iyi olduğu sanılan şeyin konulmasına kalkışılır. Sözün kısası, bizde yenilemek için yıkmaya, Batıda ise yıkılmaktan kurtarılıp düzeltilmeye ve korumaya çalışılır. Bizim aydınlarımız, Batılıları aynen taklit konusunda gayret gösterdiklerini zannetmelerine rağmen, Batılıya tamamen zıt bir düşünce ve hareket içinde dirler.

Said Halim Paşa, Batıcı aydınların durumunu; hastalıklardan korunmak ve sağlığına kavuşmak için sürekli tıp kitaplarını kaşıran kişilere benzetmektedir. Bunlar sonunda kendilerini bütün hastalıklara yakalanmış sanarak, hayatı, mecburen katlandıkları tahammül edilmez bir yük olarak görürler. Bu aydınların edindikleri bilgi onlara, *<vatanlarını bir elem ve ısırap kaynağı halinde göstermekten başka bir faydası olmuyor. Neticede, bu vatana sadece irsi fakat idrak dışı bir his ile bağlı kalabiliyorlar>* (1991:61-65; Bilican, 1988:97-98).

Said Halim Paşa'ya göre; *<methodsuz ve gayesiz olarak edinilen fikirler, zararlı olur. Çünkü bu şekilde basıl olan fikirler, ancak yanlış kanaatlere sahip kimseler yetiştirir. Onlar da etraflarına zarar verirler. Bu çeşit bilgi sahipleri de tıpkı tıp beveslisi gibi, tab-sillerinde bir usul ve gaye takip etmediklerinden, kendilerini basta sanırlar. Hele bütün vukuf ve bilgileri <kendini bilmemek> gibi gayri tabii bir esas üzerine kurulmuş oldu-ğundan, hastalık büsbütün karmaşık ve kendine has bir şekil alır>*.

O, Batıcı aydınların yani kendi kültürlerine yabancılaşmış aydınların *<manevî, sos-yal ve siyasi meseleler hakkındaki bilgilerinin>* iki önemli özellik gösterdiğini belirtiyor. Bunlardan birincisi, *<bu meselelerin hangisine dair olursa olsun, bizimle ilgili olan ta-raflarını bilmemek, öğrenmeye de tenezzül etmemek>*; ikincisi ise *<bizimle ilgili olanlar dışında, pek çok şeye, pek çok bilgi, metod ve prensiplere vakıf bulunmak>*. Batılılaşmış aydınlarımız kendi milletlerinin manevî ve ahlakî hayatını, sosyal ve siyasi kanun ve

prensiplerindeki olgunlukları yani milletin dehasını gösteren, millî, fikrî ve ahlakî varlığını meydana getiren kıymetleri bilmedikleri için küçümser, hatta tahkir ederler. Bunları öğrenip tetkik etmekten fayda ummazlar. İşte onları, cehaletlerin en uğursuzu olan *<kendini bilmeme>* haline düşüren de budur.

Bunun yanında, Batılılardan öğrendiklerini asıl anlamlarının dışında farklı yorumlamakta ve anlamaktadırlar. Bu *<müfrit yabancılaşma>* onları çevrelerinden uzaklaştırıyor ve kendi toplumlarının köklerini ve büyük önemini anlamaktan aciz bırakıyor. Böylesine acayip şekilde gelişen düşünceleri ve edindikleri bilgiler sonuçta onları *<fikren göçe>*, ruhen de *<vatan değiştirmeye>* yani uyruk değiştirmeye sevk ediyor. (1991:66-68; Bilican, 1988:99).

Said Halim Paşa'ya göre, *<yabancıdan çok yabancı>* bu Batı hayranları, kendi çevrelerine olduğu gibi, gerçek Batı anlayışına da yabancıdırlar. Zihniyetleri, Batı zihniyetine nispetle *<asalak>* bir nitelik taşımaktadır. Kendi toplumlarına ilgisiz kalmakla beraber onunla birlikte yaşıyorlar. Böylece toplumları karşısında da tam bir asalaktırlar. Paşa, şayet bu Batıcı aydınların yetersiz ve ilgisiz bilgileriyle topluma verdikleri zararlara son vermemeleri halinde sonuçta kendileri gibi bu toplumu da *<Avrupa cemiyetinin bir asalağı haline düşüreceklerdir>*. (1991:70-71; Bilican, 1988:99-100).

Bahılaşma Yerine Modernleşme

Said Halim Paşa, kendi medeniyetimizi geliştirmek için, kendisinden istifade imkânına sahip bulunduğumuz, daha üstün bir medeniyetten faydalanmayı isteğinin yerinde bir tavır olduğunu belirtmektedir. Paşa'ya göre; bu istek hem gözlem ve değerlendirme düşüncemizi, hem öğrenme istek ve çabamızı, hem de kavrama ve düşünme yeteneğimizi geliştirerek entelektüel varlığımızı güçlendirmeye yardım eder. Milletleri kurtuluşa ulaştıracak biricik meşru ve doğal yol da budur. Bu güzel ideal, ilgi ve çalışmalarımızı daha verimli ve daha yararlı bir duruma getirerek sürekli etkileyen ve hızlandıran bir uyarıcı işlevini görecektir. Bu sayede, hem kendi medeniyetimizi ve hem de Batı medeniyetini hakkıyla incelemiş ve öğrenmiş oluruz. Bu yolla *<Batı medeniyetinin özellikle ri olan ve üstünlüğünün sebebi bulunan <ilim zihniyeti> ile <tecrübe usulü>nü birleştirerek ortaya koyacağımız binlerce hakikat, binlerce batının tamir olunmasını sağlayacaktır>*.

Biz, bu faaliyetimizle *<bizim ideallerimiz ile sosyal ve siyasî kanaatlerimizin tamamıyla dinimizden doğmuş>* olduğu hakikatini de öğrenmiş olacağız. Dolayısıyla, dinimize kesin biçimde saygı göstermek zorunda olduğumuz gibi, üzerimizdeki bütün haklarını kabul ve teslim etmemiz de zorunlu görevlerimizdendir. Yine anlayacağız ki: *<Dinsizlik denilen şey, Latin fikrinin düştüğü bir sapkınlık halinden ibaret olup, zannedildiği gibi, bir fikri üstünlük alameti değildir>*.

Yine öğreneceğiz ki: Her milletin millî kanun ve gelenekleri, üzerinde yaşadığı topraktan daha değerli olan *<manevî vatanı>* temsil ederler. Çünkü herhangi bir topluluğu millet haline getiren etkenler bunlardır. Başka bir milletin egemenliği altına giren bir millet, arazisini değil, kanun ve geleneklerini kaybettiği için bağımsızlığını kaybeder. *<Üzerinde yaşadığı toprağı çoğu zaman terke mecbur olmadığı ve belki de ondan daha fazla istifade ettiği halde esirdir; çünkü millî değerlerini kaybetmiştir>*. Bizim gibi vatan

toprağını korumak uğrunda, yüzyıllardan beri sel gibi kanını akıtan bir milletin, *<manevi vatan>*ına karşı ilgisiz kalıp, sevgisizlik ve saygısızlık göstermek, düşünülmesi zor ve anlaşılmasız büyük bir yanıltır. (1991:76-78).

Said Halim Paşa, "Medeni milletlerin müesseselerini bilmemezlikten gelmek, gelişmelerinin tarihi seyrini öğrenmemeye önem vermemek mi gerekir?" şeklinde bir soru sorarak bu soruya şu şekilde cevap verir: *<Hayır, aksine, biz onları mümkün olduğu kadar dikkatle takip etmeli ve neyi nasıl yaptıklarını mümkün olduğu kadar iyi öğrenmeliyiz. Yalnız bu öğrenmeden maksat, onların yaptıklarını aynen almak değil, işimizin güçlülüğünü ve ehemmiyetini daha iyi anlamak ve vazifemizi en güzel şekilde başarmak için bilgilerimizi artırmak olmalıdır>* (1991:57).

Paşa'ya göre Batı medeniyetinden hakikaten istifade edebilmemiz onu aynen taklit ile mümkün değildir. Yabancı bir medeniyetin nimetlerinden istifade etmek, onu kendi medeniyetimize uydurarak tatbik etmekle mümkündür. Şu halde bizim de şimdiye kadar takip etmemiz gereken yol, Avrupa medeniyetini *<millileştirmek>*, yani kendi çevremize mümkün olduğu ölçüde ısındırmak olmalıydı. (1991:76).

Said Halim Paşa, Batıdan alınacak şeylerin belirli ve sınırlı olduğuna inanır ve bunların dışına çıkılmamasını ister.

Paşa'ya göre; Avrupa milletlerinin gıpta edeceğimiz yönleri, geleceğe doğru ilerlemek için seçtikleri genel esasları (ilkeleri) ve bu ilkelere karşı gösterdikleri saygı ile bunları korumak için göze aldıkları fedakârlıklar olmalıdır. Amaçlarına ulaşmak için uyguladıkları yöntemlere bakmamalıyız. İmrenilecek yönleri; çalışma ve eğitim sistemleriyle samimi vatanseverlikleridir. İşte Batılı milletlerin, hakikaten hayret veren ve örnek alınmaya değer olan tarafları bunlardır. (1991:56).

Said Halim Paşa'ya göre, İslam dünyasının derdinin çaresi, *<kendisinde bulunmayan ve geriliğine sebep olan ilim ve fenleri bir vakit geçirmeden elde etmesidir. Bugün bu ilimler ve fenler Avrupa'dadır. O halde bizim için yapılacak şey açıktır: Bu ilimler ve fenleri Avrupalılardan öğrenmek... Evet! Gerek unutmuş bulunduğumuz tecrübe metodu ve gerek bir bilmediğimiz yeni bilgileri öğrenmek. Böyle yapmakla aynı zamanda, <ilim öğrenmek için icabında Çin'e kadar gitmek zorunda olduğumuzu> bizlere tebliğ buyuran Peygamberimizin emrini de yerine getirmiş oluruz>*. Paşa, şu hususu iyi anlamamız gerektiğini vurgulayarak şu açıklamaları yapmaktadır: *<Avrupalılardan alacağımız, yalnız bu bilgilerden ibaret olmalıdır. Çünkü Müslümanların geriliğine çare olacak şeyin, sadece maddi ilimlerden ibaret olduğu su götürmez bir hakikattir. Yoksa sözlerimizden, Avrupalı milletlerin iktisat esaslarını veya iş ve sermaye kuruluşlarına ait usullerini yabut bunların arasındaki münasebet şekillerini aynen kabule taraftar olduğumuz manası çıkarılmamalıdır. Aksine en basit bir idrak ve görüş kabiliyeti bile bize şunu gösterir: İslam'ın temel esaslarına az veya çok aykırı olmamaları sebebiyle, Batının bu saydığımız taraflarını almaktan son derece sakınmamız zaruridir>*.

Sadi Halim Paşa, "O halde ne yapmalıyız?" sorusuna şu cevabı vermektedir: Bütün teşkilatımızı, bütün iktisadi esaslarımızı, Şeriat'ın saf hikmet olan ruhuyla uyumlu bir şekilde yeniden kurmak için, dünyada kendisine başvuracağımız tek bir kaynak varsa, o da yalnız *fıkıhtır*. Çünkü ancak bu sayededir ki, teşkilat ve esaslarımızı, Batılı milletlerin teşkilat ve esaslarında görülen ve onların sosyal yapılarından doğan hata ve noksanlardan koruyabiliriz. (1991:255-256).

Paşa, Müslüman toplumlarının, Batıdan gelen her şeye ve Batıcı aydınlar şüphe ile baktığını, bunda Batının ahlakî düşkünlüğü ile İslam dünyası karşısında eskiden beri göstermiş olduğu yağma, tahrip, zulüm ve sömürgecilik politikalarının önemli rol oynadığını, hatta Batıdan gelen maddî unsurlara bile tepki gösterdiğini ifade etmektedir. (1991:130-131). Toplumun millî ve içtimai varlığını korumak için halka aydınlar arasında bir *<gaye birliği>* kurulmasıyla mümkün olabileceğini belirtmektedir. (1991:162-165).

Said Halim Paşa'ya göre, İslam dünyasının gerilemesi, maddî şartların bozulmasından kaynaklanmaktadır. Maddî kudret ve saadet, tabiatta mevcut olan nimetlerden faydalanmasını bilenlere nasip olur. Bu nimetlerden istifade edebilmek için ise tabiatı idare eden kanunları tanımak ve bu kanunlardan çıkan ilimlere sahip olunması gerekmektedir. Böylece, Müslümanların geriliğine de ancak bu ilimler ve fenler karşısında bilgisiz kalmalarının sebep olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Paşa, Peygamberimiz bize *<Müslümanların başına gelebilecek felaketlerin en kötüsünün, cebâlet olduğunu>* haber verdiğini hatırlatmaktadır. O'na göre; bu gerilik İslam dünyası için büyük bir beladır. Ancak varlığımızı yok edici olmadığı; bu gerilemenin ahlakî ve içtimai olmamasından ortaya çıkmaktadır. Bu gerileme sadece *<iktisadî, yani maddidir ve telafisi mümkündür>*. Müslümanlar devamlı bir gayret ve azim ile çalışmalı, tabiatın sırlarını keşfetmeli, onun insanlar için sinesinde sakladığı sonsuz nimetlerden istifade etmelidir. Böylece Müslümanların, Şeriat'ın kendilerine sağladığı sosyal ve ahlakî saadetin yanında ona uygun ve yardımcı bir maddî mutluluk da elde etmeleri gerçekleşmiş olur. (1991:248-250).

Said Halim Paşa gördüğü üzere batılılaşmaya şiddetle karşıdır. O'nun önerdiği yol Modernleşme'dir. *<Modernleşme için öngördüğü esas ise; her milletin kendi kültürünü yenileyerek, geliştirerek sağlanması>*. A. Alperen, Said Halim Paşa'nın Batı medeniyetini yalnız *<teknolojik ve maddî ilerlemelerden ibaret sayması neticesinde bu kanaat anda hasıl olmuştur>* demektedir. Yine Said Halim Paşa, bir başka medeniyeti taklit etmeyi *<kültür ayrılığı veya kültür ayrımı kavramları üzerinde oturarak bunun zararlı sonuçlar doğuracağını ısrarla vurgulamaktadır>* (2003:257).

Said Halim Paşa gerilikten kurtulmak ve modernleşmek için İslam dünyasının Batı medeniyetinden *<büyük ölçüde faydalanma>*sının *<zorunlu olduğuna inandığı>* belirtilmektedir. Yine O'nun modernleşme hamlesinde İslam dünyasının yüzünün *<Batılılara dönük olması gerektiğini belirttiği>* ifade edilmektedir. Said Halim Paşa'nın *<modernleşme tezi>* sosyolojik açıdan ele alındığında yeni modernleşme teorileri ile uyutuğu belirlenmektedir. (Alperen, 2003:260-261).

Toplumsal Çözülmeden Kurtuluş

Said Halim Paşa, Müslüman toplumlarda yapılan islahat hareketlerinin başarılı olmadığını, çünkü yenilikçilerimiz insanların kanun ve nizamlar için değil, aksine kanun ve nizamların insanlar için yapıldığını hiçbir zaman anlayamadıklarını söylemektedir. (1991:16).

Paşa'ya göre; İnkılâpçıların, memleketin siyasi durumunu istedikleri gibi değiştirmekle, sosyal durumunu da değiştirmeye muvaffak olabileceklerine inandılar. Ancak bir takım kanun ve nizamların, bir milletin sosyal yapısını istenildiği gibi değiştirilebileceği,

bütün bir toplumun, hükümetin heves ve arzusuna tabi bulunduğu gibi, safdilce fikirlerle kapılmak hatasına düştüler. (1991:22-23). Bizim dumağımız henüz eşyadan fikirlere geçemiyor. Bilakis fikirlerden eşyaya intikali tercih ediyor. Çünkü bu sayede düşüncelerimiz sonsuz hayaller içinde olmakla, her şeyi kendi emellerine göre düzenlemeye uygun muhayyel çevre bulabiliyor. Bu yüzden aydınlarımızın çoğu elde edilmesi imkânsız bir takım emellerin ardında yoruluyorlar. Her milletin kendine özgü düşünce ve ihtiyaçları olduğundan, siyasi ve toplumsal konularda başka bir milletin tecrübelerinden yararlanmak kadar zor bir iş yoktur. Her milletin kendine özgü fikirleri ve hisleri olamasaydı sosyoloji ilmi ve zooloji (hayvanat) ilmi garip bir şekilde iç içe bulunurdu. Bu yüzden ki, başka milletlerin tecrübelerinden istifade etmeye kalkışan bir milletin, tamiri imkânsız bir takım hatalara düşmemesi çok güçtür. Gerçi başka milletlerin büyük zorluklarla elde ettiği siyasî tecrübelerinden zahmetsizce yararlanmak çekici bir şeydir. Ancak, Batının düşünce tarzı ve ruh halleriyle, Doğu'nun düşünce tarzı ve ruh halleri arasında ortaklık ve benzerlik pek azdır. Bu yüzden, böyle bir yararlanmaya kalkışmak çok tehlikeli olur. (1991:38-39).

Paşa, Batılı milletlerin tecrübelerinden faydalanmanın, bize kıymetli bir yardımcı ve rehber olabilesinin, son derece dikkatli ve uzak görüşlü hareket etmemize bağlı bulunduğunu belirtiyor. (1991:42).

Said Halim Paşa'ya göre; Batılı milletlerin her biri, diğer milletlerin çalışmaları sonunda değil, kendi gayretleri sonunda gelişmişlerdir. Batıdaki müesseselerde görülen değişik şekiller, konuyu kendi zaviyelerinden ele alıp, kendi güç ve idraklerine kendi vasıta ve temayüllerine göre halletmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Kendimizi bile tanımamıza engel olan taklit ve iltibaslar ile durumu düzeltmeye çalışmak, elem verici bir *toplumsal kargaşa* ve *siyasi anarşi* meydana getirmekten başka bir sonuç vermez (1991:56-58).

Paşa'ya göre, sosyal meselelerin ülke üzerindeki tesir ve nüfuzunun büyüklüğü ve genişliği şimdiye kadar ciddi anlamda anlaşılamamıştır. Ülkenin geleceğinin bunlara bağlı olduğu, gördüğümüz eksikliklerin ve hükümetteki geriliklerin, ya doğrudan doğruya veya dolayısıyla sosyal durumun tabii bir sonucu bulunduğu, zihinlerde henüz gereği gibi açıklığa kavuşamamıştır. Milletin alimlerini, vatanperverlerini, seçkin idare adamlarını ve bürokratlarını düzenli bir toplum yetiştirir. Çocukları terbiye edebilmek, aileyi mesut edebilmek de ancak düzenle mümkündür. Aksi takdirde *toplumsal çözülme* ile en gelişmiş medeniyetlerin bile yok olup gittiği hala anlaşılamaması şaşırtıcıdır. Toplumsal şartlar bir ülkenin siyasî ve idarî durumunun temel direklerini oluşturur. Bu nedenle siyasî ve idarî vaziyet toplumsal şartlara bağlıdır. Toplumsal şartlar da o toplumu oluşturan fertlerin ahlak ve zihniyetine bağlıdır. (1991:102; Pekasil, 1998:94).

Said Halim Paşa, Osmanlı devletini ve Müslüman toplumları yıkılmaktan kurtaracak ve toplumsal çözülmenin önüne geçecek tek kurtuluş yolunun İslamiyet olduğunu belirtmektedir. Paşa, *<Müslüman milletlerin, ahlak, cemiyet ve siyaset bakımlarından gittikçe daba çok Müslümanlaşmaları>* gerektiğine dikkat çekmektedir. (1991:177). Paşa'ya göre; *<Müslüman milletlerin kurtuluşu ve saadeti onların tam olarak İslamlaşmalarına bağlıdır>*. İslamiyet, kendine özgü bir inanç sistemi, bu inanç sistemi üzerine kurulan bir ahlak sistemi, ahlak sisteminden kaynaklanan bir sosyal hayat anlayışı (siste-

mi) ve bu sosyal sisteminden doğan bir siyaset sitemini ihtiva etmesi bakımından, en mükemmel ve en olgun insanlık dinidir. <İslamlaşmak>'da, İslam'ın inanç, ahlak, toplum ve siyaset sistemlerini, sürekli, zaman ve çevrenin ihtiyaçlarına en uygun bir biçimde yorumlayarak bunlara gereği gibi uymak demektir. (1991:183-184). *<İslam dini sabip olduğu en yüksek anlayış ve bakikatlerle, insanlığın en yüce dinidir. En doğru ve en mükemmel olarak tasavvur edilebilecek olan bir medeniyetin sadece yardımcısı değil, o medeniyetin bizzat da kendisidir. Onun dışında bir kurtuluş yolu ve selâmet bulmak da mümkün değildir>* (1991:226-227).

Bu düşüncesiyle Said Halim Paşa, sosyoloji ve siyasetle ilgili bir kavram olan <kurtuluş>'u ahlakla ve inançla ilişkilendirmektedir. Yine O'nun Müslümanların kurtuluşunun, önce inançlarına sağlam bir şekilde dayanmaları ve bunun gereği olarak da toplumsal hayatlarını yeniden İslam'ın inanç sistemine göre dizayn etmeleri ve ahlaki açıdan da bütün zaafiyetlerini gidermek suretiyle hem bireyler ve hem de toplum olarak olgunluğa ulaşmakla mümkün olacağını belirterek bunu siyasetle ve bu anlayıştan doğan siyasi müesseselerle ilişkilendirmektedir. (Bulanık, 2004:113).

Değerlendirme ve Sonuç

Said Halim Paşa, çöküş dönemi Osmanlı fikir ve devlet adamlarından biri olup, İslamcılık fikir hareketinin teorisyenliğini yapan kişi olarak bilinmektedir. Fikirleri, günlük olayların getirdiği <kağac> yaklaşımından uzak, derin bir bakış ve tahlilci bir zihnin ürünleridir. Devlet adamlığı tecrübesi ve olaylara belli bir perspektiften bakabilme yeteneği onu diğer İslamcılardan ayıran önemli özelliğidir.

O <düşünen bir kafa> idi. Kendisine mahsus bir düşünce tarzı vardı. Daha doğrusu başkasının kafası ile düşünmezdi. Sosyolog olmamasına rağmen; bir sosyolog gibi olayların nedenine, niçinine, nasıllığına ilişkin yaklaşımı ve teklif ettiği çözümler diğer İslamcılara nazaran daha genel bir nitelik ve evrensellik taşımaktadır.

Said Halim Paşa, Batı'yı en iyi tanıyan düşünür (İkbal, 1963:213) olarak İslam dünyasının <özgün bir medeniyet inşası için> toplumun bütünüyle İslamlaşmasının dışında başka bir kurtuluş yolunun olmadığını, İslamlaşmayı sağlayacak en önemli dinamiğin de eğitim olduğunu ve bu yüzden çocukların ve gençlerin eğitime büyük önem verilmesini istemektedir.

Said Halim Paşa'nın, sosyolojik kavramlardan *sosyal dayanışma*, *ekonomik ve sosyal tekamül*, *sosyal değişme*, *batılulaşma*, *modernleşme*, *kültür yabancılaşması*, *toplumsal çözülme* ve *kurtuluş* gibi kavramları kullanarak, İslam dünyasının meselelerine çözüm getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Paşa'nın kullandığı önemli sosyolojik kavramdan biri *tesanüt* kavramıdır. Bu kavramı İslamî ve millî tesanüt olarak iki çerçevede ve iç içe ele alarak değerlendirmektedir. İslami tesanütü, İslam birliği anlamında kullanmaktadır.

Said Halim Paşa *tekamül* kavramına büyük önem vererek bu kavramı, sosyal ve ekonomik tekamül olmak üzere iki yönüyle ele almaktadır. Sosyal tekamülü ahlaki olgunlaşma, ekonomik tekamülü de daha ziyade teknolojik gelişme ve maddi terakki anlamında kullanmaktadır. Sosyal tekamülün diğer bir unsuru olarak siyasi tekamülü görmek, milletin sosyal ve siyasi hayata serbestçe katılmasını siyasi tekamülün ön şartı olarak değerlendirmektedir.

Said Halim Paşa, İslam toplumlarında görülen yenileşme ve modernleşme gayretlerini milli ve manevi değerlere bağlı kalarak kapsamlı ve kalıcı bir değişim olarak gerçekleştirmesini istemektedir. Batı medeniyetini yalnız teknolojik ve maddi ilerlemelerden ibaret saymaktadır. *Modernleşmeyi* de milletin kendi kültürünü yenileyip geliştirmesi olarak düşünmektedir. Batıyı taklit ve Batılıların sosyal ve siyasi kurumlarının aynen alınması gibi bir değişimi kabul etmemekte, buna şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü İslamiyet'in insanlara dinin yanında, bir de dünya görüşü sunduğunu kabul etmektedir. Batıdan ancak teknik ve ilmi metotların alınabileceğini belirtmektedir. Her medeniyetin kendi teşkilatlarını kendisinin oluşturabileceğini ve müesseselere bu şekilde kendi damgasını ancak kendisinin vurabileceğini söylemektedir. Medeniyetler arasında teknolojik geçişlerin olabileceğini, yoksa müesseselerle ilgili geçişlerin sağlıklı olamayacağına dikkat çekmektedir. Taklit ve ıktıbasçılığın bir toplumun ayağa kalkmasına, iç dinamiklerini harekete geçirmesine ön ayak olamayacağını vurgulamaktadır.

Said Halim Paşa, hâkim Batı ahlak ve siyaset anlayışına karşı dönemin düşünürleri gibi savunmacı bir yaklaşım sergilememektedir. O, Batının tarihini ve sosyolojik gerçekliğini bilerek hareket etmemizi, Batıya karşı herhangi bir kompleks içine girmememizi ve Batıdan alınabilecek düşünce ve müesseseleri iyi analiz etmemizi ve alınacak şeyleri millileştirmemize işaret etmektedir.

Paşa, *kültür yabancılaşması* olayını ilk defa ortaya atan kişi olarak kabul edilmektedir. O, Batı medeniyetini tanımayan Batıcı aydınların, kendi toplumuna da yabancı olacağını belirtmektedir. Kendi toplumunun kültürünü ve medeniyetini tanımayanların, kendileri dışındaki şeyleri bilmelerinin onları fikren göçe ve ruhen de uyruk değiştirmeye sevk edeceğini düşünmektedir.

İslam toplumunda din-devlet-toplum ilişkisinin, dolayısıyla fert-toplum-devlet uzlaşmasının nasıl tesis edileceği hususunda İslam'ın inanç temelinin esas alınması gerektiğini ifade eden Said Halim Paşa, bu inanç temeli üzerine ahlaki ve sosyal yapıyı koyarken, devleti de sosyal yapının belirlediği siyasî bir yapılanma olarak görmektedir.

Said Halim Paşa ülke sorunlarından uzak olmayan, toplumsal şartların belirleyiciliğine dikkat çeken düşünceleri ile isabetli yaklaşımlarda bulunmaktadır.

O, kurtuluş ve ilerleme yolunda İslam esaslarının zamanın şartlarına göre yorumlanmasını teklif etmektedir.

Said Halim Paşa, İslam'ın siyasi, sosyal ve ilmi boyutunu ön plana çıkarırken, diğer İslamcı aydınlar genelde Batının kültürel ve ahlaki taarruzlarına karşı manevi değerlerle savunma durumunda kalmaktadırlar.

Said Halim Paşa'nın fikirlerinin olgunlaşmasında Tunuslu Hayrettin Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın fikirlerinin kısmen etkili olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir. Nitekim kimi fikirlerinin özellikle de hürriyet, eşitlik, adalet terimleri üzerinde durması ve Batılılaşmaya tavır alışı, bu iki düşünürün fikirleriyle paralellik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Said Halim Paşa'nın düşünceleriyle kime tesir ettiğine gelince: bu konuda Kayalı, *Ülke sorunlarından kopuk olmayan ve sosyal şartların etkisini önemseyen bertür İslam akımının* onun *düşüncelerinin doğal uzantısı* olduğunu belirtmekte ve örnek olarak da Mehmet Akif Ersoy ve Sezai Karakoç'u vermektedir. (T.C.T.A., 1985:1306). Bülbül ise

Türkiye dışında bir ölçüde etkili olduğunu belirterek örnek olarak Muhammed İkbal, Pickhall ve Meryem Cemile'yi göstermektedir. (2006:252). Bu konuda İsmail Kara, Paşa'nın *-etkisi olmayan özgün bir düşünür-* olduğunu, bir bakıma İsmet Özel gibi anlaşılamadığını ifade etmektedir. (Nebir/6, 1994:64-67). Abdullah Alperen ise Muhammed İkbal'in Said Halim Paşa'nın İslamcılık düşüncesinden etkilendiğini, Mehmed Akif Ersoy ile M. Şemsettin Günlaltay'ın bazı fikirlerinin Said Halim Paşa'nın fikirlerine benzediğini belirtmektedir. (2003:248, 270, 363, 364, 374). Yapılan bu tespitlerle birlikte, en azından Said Halim Paşa ile paralel fikirler ileri süren, alıntılar yapan, atıflarda bulunup görüşlerini eleştirmeyen düşünürlerin Paşa'dan etkilendiğini düşünmekteyiz. Bunların başında da Mehmed Akif Ersoy, Eşref Edip Fergan, Muhammed İkbal, Pickhall, Meryem Cemile, Mümtaz Turhan, Sezai Karakoç, Cemil Meriç, Erol Güngör, Taha Akyol, Süleyman Hayri Bolay ve İsmet Özel gelmektedir.

Sonuç olarak, Said Halim Paşa, İslam dünyasının en büyük mütefekkirlerinden olup, bu dünyaya *"akıl hocalığı"* yapacak düzeyde geniş bir kültüre, İslami bilgi donanımına ve idari tecrübeye sahip bulunuyordu. İslam toplumuna akıl hocalığı yaptığı zaman da onlara tavsiyesi *Avrupalılaşmak değil İslamlaşmak* olmuştur.

Kaynakça

- Alperen, A. (2003). *Türkiye'de İslam ve Modernleşme*, Adana.
- Bilican, E. (1998). *Said Halim Paşa'da Doğu-Batı Sorunu*. Yüksek Lisans Tezi. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bostan, M. H. (1992). *Said Halim Paşa*. İstanbul.
- Bulanık, A. (2004). *Said Halim Paşa'da Ahlak ve Siyaset*. Yüksek Lisans Tezi. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gül, A. (1994). *Türk Yenileşme Taribinde Bir Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa ve Batılılaşma Problemi*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İkbal, M. (1963). *İslam'ın Rubu*. (trc. E.A.). İstanbul.
- Korkmaz, H. (1994). *Said Halim Paşa'nın Dini ve İçtimai Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kutay, C. (1980). *Bedüzzaman Said Nursi*. İstanbul.
- Oransay, G. (1969). *Osmanlı Devleti'nde Kim Kimdir?*, c. I, Ankara."
- Pekasil, T. (1998). *Said Halim Paşa'da Toplum ve Siyaset*. Yüksek Lisans Tezi. M.Ü. Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü.
- Yıldız Evrakı. Kısım nr. 31, Evrak nr. 2392, Zarf nr. 65, Karton nr. 84.
- Yıldız, M. C. (1994). *Said Halim Paşa'da Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik*. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ek: Bibliyografya

BA, *Sicill-i Ahvâl*, nr. 25, s. 121; BA, *İrâde-Dâbiliyye*, nr. 42777, 84856, 85010, 87781, 99867; BA, *İrâde-Dosya Tasnifi*, nr. 4/760, 2428, 2604, 2628, 5/5157, 5159; BA, *İrâde-Talifât Dâiresi*, Hâzine-i Evrak, nr. 97, 333; BA, *İrâde-i Seniyye*, nr. 941, 1303/a-c; BA, *BEO*, nr. 209379, 259105; BA, *Tarihî Mubakeme*, İstanbul 1919; *Millî Nevsâl* (1338), İstanbul 1922, s.241; Lütî Simavî, *Sultan Mehmed Reşâd Hân'ın ve Halifenin Sarâyında Gördüklerim*, İstanbul 1340; Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim-Yaptıklarım (Canlı Tarihler)*, İstanbul 1945; *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1946; Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım (1872-1946)*, İstanbul 1946; Ali Fuat Türk geldi, *Görüp İştiklerim*², Ankara 1951; Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir 1955; Cemal Paşa *Hatıralar*, İstanbul 1959; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1964; Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*³, İstanbul 1969; Celâleddin Paşa (Velora), *Madalyonun Tersî*, İstanbul 1970; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihde Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c.I-II, İstanbul 1970; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979; Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981; Ali Rıza Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Politika Şefinin Gerçek Anıları*, Bursa 1982; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*³, c.I-IV, İstanbul 1982; *Halil Menteşe'nin Hatıraları*, İstanbul 1986; *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, İstanbul 1988; Gövsa, *Türk Meşhurları*, 339-340; Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri*, İstanbul 1959; Eşref Edip, "Âlem-i İslâm İçin Büyük Bir Ziyâ", *Sebilürreşâd*, XIX/492 (Ankara 1340), s.256-259; a. mlf., Mehmed Âkif², İstanbul 1960; "Abbas Halim Paşa Atatürk'e İnanmıştı", *Tarih-Coğrafya Dünyası*, I/1 (İstanbul 1959), s. 44-45; Muharrem Giray, "Yaşanmış Kara Günler", *Büyük Doğu*, II/29 (İstanbul 1959), tefrika nr. 2; Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962; Fevziye Abdullâh Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı II (Limni ve Malta Mektupları)*, Ankara 1965; Danişmend, *Kronoloji*², V, 102; Rabia Gelincik, *Said Halim Paşa* (lisans tezi, 1973, İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü); Münevver Ayaşlı, *Dersaadet*, İstanbul 1975; Semih Ayverdi, *Boğaziçinde Tarih*, İstanbul 1976; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa - Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, İstanbul 1976; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*², İstanbul 1979; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983; *Ali Birinci, Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990; Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, (yay. Abdullah Uçman), İstanbul 1993; Arşavir Şıracıyan, *Bir Teröristin İtirafı*, (trc. Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul 1997; Mehmet Şenlik, *Said Halim Paşa'da Din Devlet İlişkisi*, (yüksek lisans tezi, 1998, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Sibel Gülcan, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Düşünce Hayatında Said Halim Paşa*, (yüksek lisans tezi, 2000, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Hilmi Türkylmaz, *Said Halim Paşa'da Din ve Batılaşma*, (yüksek lisans tezi, 2002, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Kudret Bülbül, *Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa*, Ankara 2006; Cemal Kutay, "Said Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Wilson, Loyd Corc ve Klemanso'ya Uyarı Mektupları", *Tarih Sobbetleri*, nr. 8, İstanbul 1968, s. 137-166; a. mlf., "Siyasi Sürgün Said Halim Paşa'nın Hatıralarında İmparatorluğumuz ve Birinci Cihan Savaşı", *Sobbetler*, nr. 16, İstanbul 1970, s. 72-96; a. mlf., *Siyasi Sürgünler Adası Malta*, İstanbul 1978; Osman Öndeş, "Malta Sürgünleri", *Hayat Tarih Mecmuası*,

Said Halim Paşa

XL/11 (İstanbul 1985), s.44-49; Ercüment Kuran, "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültür-
lü Aydın: Said Halim Paşa", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte 1. Ulus -
lararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, s. 21-25; a. mlf., *Türkiye'nin Batılılaşması
ve Millî Meseleler*, Ankara 1994; İsmail Kara, "Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri I-
II", *Fikir ve Sanatta Hareket*, sy. 11-12, (İstanbul 1980), s. 18-23, sy. 14 (1980), s. 19-24;
a. mlf., "Said Halim Paşa'nın Az Tanınan Eseri", *Tarih ve Toplum*, sy. 47 (İstanbul 1987),
s. 57-59; a. mlf., *İslamcıların Siyasî Görüşleri 1²*, İstanbul 2001; Hüsnü Şahin, "Bir Os-
manlı Müttefekkeri Said Halim Paşa", *Doğuş Edebiyatı*, sy. 12 (Ankara 1983), s. 12-14; F.H.,
"Said Halim Paşa Yalısında Bir Seccade", *Türk Edebiyatı*, sy. 13 (İstanbul 1984), s. 23-
25; Fevzi Muhtar Kaurcioğlu, "Sadrazam Said Halim Paşa'nın Elyazısıyla Berlin Sefiri
Mahmut Muhtar Paşa'ya Fransızca Bir Mektubu", *Tarih ve Toplum*, sy. 28 (İstanbul,
1986), s. 14; Şerif Mardin, "İslamcılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstan-
bul 1984, fas. nr. 61, 1936-1940; "Said Halim Paşa", *ML*, X, 844; "Said Halim Paşa", *Türk
ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, fas. nr. 87, 4863; Kurtuluş Kayalı, <Said
Halim Paşa>, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, fas. nr.
41, 1304-1306.